

УДК 141=471 "19"
М 85

Тимофій МОТРЕНКО

РОСІЙСЬКЕ ГЕГЕЛЬЯНСТВО 60–80 РОКІВ ХІХ СТ.
У ПОШУКАХ ЦІЛІСНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

(Стаття перша)

Низку статей присвячено поглядам російських філософів Миколи Страхова, Миколи Дебольського і Павла Бакуніна, де висвітлюється їхня роль у формуванні російського гегельянства як окремого напрямку в історико-філософському смислі слова. Стаття перша – вступна – вводить у робітнику.

Ключові слова: гегельянство, картина світу, нігілізм, шістдесятники.

Радянська історіографія, розглядаючи філософський процес у 60–80-х роках ХІХ ст. на теренах колишньої Російської імперії, з симпатією аналізувала погляди революційних демократів, практично ігноруючи представників інших напрямків філософської думки. Можна сказати, що на них звертали увагу лише остіглики, оскільки вони були об'єктом критики з боку революційних демократів або виступали в ролі їх опонентів. Зрозуміло, що згадані "нереволюційні течії" неодмінно кваліфікувались як ворожі науці і суспільному прогресу.

Мислителі, що належали до "нереволюційних" напрямків, ще за життя зазнали "революційної анафами" від революційних демократів і так званих "просвітників"; радянська історіографія, зображуючи їх мракобісами і махровими реакціонерами, продовжувала традиції бойовничого матеріалізму, встановлені Чернишевським, Писаревим, Антоновичем і їхніми спадкоємцями. Тому не дивно, що спадщина найбільш

© Мотренко Тимофій, 2003

філософів тих років – П.Д.Юркевича, М.М.Страхова, М.Я.Данилевського, К.М.Леонтьєва, Б.І.Чичеріна, М.Г.Дебольського, С.С.Гогоцького, О.М.Новицького та ін. – опинилася серед "білих плям" історії філософії. Лише сьогодні ці імена повертаються в нашу культуру, і треба докласти ще чимало зусиль для вивчення й осмислення їхнього внеску в розвиток філософської думки, їхнього впливу на російську філософію ХІХ – початку ХХ ст. *Об'єктом* цієї статті є аналіз філософських ідей представників "нереволюційних течій" філософії в Росії 60–80-х років ХІХ ст. Усвідомлюючи масштабність цього завдання, ми обрали предметом дослідження з'ясування ставлення "нереволюційних" мислителів до філософії Гегеля, причому наша увага зосереджена на мислителях, які розробляли здебільшого загальнофілософські питання (М.М.Страхов, М.Г.Дебольський, П.О.Бакунін).

Відзначимо насамперед, що це був великий важкий період для російської філософської думки. Б.М.Чичерін писав, що події 1848 р. викликали найсильнішу реакцію в Росії, яка повинна була розпалуватися за європейські події: якщо колись освічені й меншості важко було дихати під урядовим гнітом, то тепер дихати стало вже зовсім неможливо.

У своєму прагненні відгородити батьківщину від збутоного західного впливу уряд діяв рішуче і безкомпромісно. Культурні контакти з європейськими країнами були практично припинені. Закордонні випустки і відрядження заборонилися. Та ж заборона стосувалася і закордонних книжкових і журнальних надходжень. Власні видання піддавалися найжорстокішій цензурі.

Більше всього постраждала філософія. Вона завжди перебувала в Росії в становищі "неблагонадійної" і "вредоносної", а тут трапилася нагода розправитися з її "заваливими мудруваннями": за розпорядженням нового міністра народної освіти князя Ширинського-Шихматова на початку 1850 р. філософія взагалі була вилучена з викладання у світських навчальних закладах, а її професори звільнені через непотрібність. У повному обсязі викладання філософських наук збереглося лише в духовних академіях, в університетах тим

часом насалджувалися військова (у буквальному значенні) дисципліна, зусібіння і доносительство. У 1860 р. філософію “милостивейше” повернули на університетські кафедри, але збитки, нанесені їй розвитку десятилітньою заборною, виявилися багато в чому непоправними.

Жорстока пора політичної реакції збігалася з не менш негативним явищем суспільної свідомості тогочасної Росії — з розгулом нігілізму. І. Флоровський наголошував, що це був “невверзкий час, час захоплення, час припадочний та одержимий” [20, 286]; Д. І. Чижевський також називав цей час таким, коли “перестали думати”, бо “мислення було остаточно замінене простим таксуванням, сортуванням і розподілом за рубриками, наперед визаними, даними, що не підлягають ніяким сумнівам” [21, 246].

У цих умовах боротьби “культурного небуття проти культурних цінностей” становити філософії було воістину трагічним. Проте саме в цей період ми вперше в історії російської філософії зустрічаємося з гегельянством як із певним напрямом російської думки, із гегельянством в історико-філософському значенні цього поняття. У попередні десятиліття російські “любомудри” шойно починали знайомитися з гегельвською філософією. У загалі гурткової полеміки, найчастіше поверхневої, яка для більшості була даниною моді, у російській самосвідомості 30 — 40-х років позначилися лише окремі гегельвські ідеї.

Російські гегельянці 60 — 80-х років дуже нечисленні — у тогочасній культурній атмосфері Гегель уже не відігравав настільки помітної ролі, як в епоху “філософського пробудження”. Критичне ставлення до Гегеля висловлювали не тільки радикальні просвітники — Писарев та Антонович, але й чимало “непросвітницьких” мислителів, хоча вони робили це дуже коректно, не опускаючись до крайнощів “мужницького демократизму”. Втім, дискусія з ними (саме дискусія, а не боротьба, в “просвітницькому” розумінні, коли погляди опонента відкидають, не вислухавши його аргументів і не прочитавши його творів) була фактором, шідним для обох

сторін. Тому *метою цієї статті* обираємо детальніший аналіз цієї критики (перш ніж перейти до безпосереднього розгляду поглядів російських гегельянців).

Один із найвизначніших і цікавих філософів 60-х років П. Д. Юркевич показує взірць професійної і доказової критики з позицій релігійно-ідеалістичної філософії. Критика філософських систем, які зводили всю повноту духовного життя людини до чистого мислення, логічної ідеї, послала істотне місце в концепції християнського платонізму Юркевича, в утвердженні ним особистісно-теїстичного розуміння Абсолюту. Юркевич уважно аналізує гегельвську філософію, оскільки “Гегель — і він один — зрозумів і прийняв як вихідну точку філософії... вчення про мислення, що не знає ніякого предмета, крім власної діяльності”. На переконання Юркевича, Гегель — великий мислитель: “Знаючи однобічність основного начала філософії Гегеля, — зауважує він, — ми тим більше дивуємося геніальній спостережливості і глибокому розумінню філософа, який кинув у науку стільки світлих та істинних ідей” [22, 48].

Високо оцінюючи стрункість і “прозорість” гегельвської системи, Юркевич водночас чітко бачить усі недоліки “логічної ідеї”, які для нього є вирішальними. Підкреслюючи, що гегельвська ідея прагне перетворити феноменальний світ у несамоістинний момент свого внутрішнього диалектичного процесу, Юркевич не приховує, що, “на відміну від бідності гегельвської ідеї, його більше приваблює платонівське Благо, що дає буття світу внаслідок багатства свого внутрішнього змісту, бажання дати йому життя і добро”. Називаючи “чудовими положеннями” думки Гегеля про те, що “абсолютне як загальна сутність речей є *логічна ідея* і що воно є *діалектичний процес*”, П. Д. Юркевич, однак, виступає проти несамоістинності речей у межах гегельвської філософії, проти ототожнення Абсолютного тільки з об'єктами та їх визначеннями, проти позбавлення його того внутрішнього багатства, що не встигло проявитися в явищах. З цих же позицій Юркевич оцінює і феноменологію науки, в якій, за Гегелем, істинне почало дається наприкінці, а істинний принцип — у результаті. Ці “аристотелівські поняття

про начало, що виступає на кінці діалектичного розвитку ідеї, — зауважує Юркевич, — не мають належного місця в системі Гегеля і складають тільки поступку з боку філософії загальнолюдській свідомості”, саме поступку, тому що, за Гегелем, діалектичний процес ідеї є єдина сутність в усіх феноменах.

Юркевич звертає увагу на те, що *задум Гегеля і результати його реалізації не завжди збігаються*. Так, у визначенні абсолютної ідеї, абстрактної у своїй первинності, через конкретні феноменальні стадії, Юркевич бачить зміну метафізичної точки зору на точку зору духовного світу людини: “Перехід від однієї з цих точок зору до іншої, примирення істини абсолютної з істиною загальнолюдського змісту складає власну таємницю Гегелевої діалектики і робить його положення, у собі абстрактні, настільки вагомими, глибокими, всеосяжними...”

Аналізуючи філософію Гегеля з метою точнішого розкриття ідеї, з метою входження філософії в духовний світ, Юркевич тонко відзначає ще одну принципову розбіжність власної позиції з гегельською: “Даремно ми намагалися б, діучи за Гегелем, вступити нарешті у світ *духовний*, ми можемо вийти тільки у світ *думки*”. Рішуче неприймає викликає у Юркевича і гегельська теза: “Усе дійсне розумне і все розумне дійсне”. Ці вирази в істині вказують на бідність, а не на багатство дійсності й ідеї: перший вираз говорить, що в дійсності панує логічна необхідність, другий — що ця необхідність не є ідеал, який випереджав би і визначав би залежну від нього дійсність” [22, 53 — 61].

Категоричне заперечення Юркевича викликають і гегельські уявлення про філософію як про просте і бездільне відображення світу. Усі ці розбіжності не заважають, однак, Юркевичу об’єктивно оцінювати значення великого німецького філософа, який “глибше за інших... проникнув у свідомість людуства — це невичерпне джерело начал, ідей і поглядів”, і при всьому критичному ставленні до основної засади гегельської філософії вміло використовувати її для аргументації і розробки власної філософської позиції.

Критика Юркевичем гегельської філософії видається тим більше вартою уваги, що за своєю докладністю і конструктивністю не має, мабуть, аналогів у російській філософській літературі досліджуваного періоду. У порівнянні з нею критичні зауваження на адресу Гегеля, що зустрічаються в роботах М.М.Троїцького [Див.: 19], М.І.Карєва [Див.: 10], М.М.Ланге [Див.: 12] виглядають поверховими і не мають характеру систематичного аналізу. П.Толстой і Ф.Достоевський не стільки критикували Гегеля, скільки відчували до нього шкочовиту ідіосинкразію. Сама думка знайти істину в якійсь абстрактній системі знань викликала у них глибоку відразу. Однак голоси критиків аж ніяк не переважали і не засмучували тих мислителів, які вважали себе послідовниками і ставкоємцями гегельських філософських ідей. Останні і склали те явище, що вийшло в історію культури як “російське гегельянство”.

Російське гегельянство, як і багато чого іншого в російській філософії, вивчено явно недостатньо. Найбільш докладно філософські погляди російських гегельянців висвітлено у праці Д.І.Чижевського “Гегель у Росії”. Досить вказати на відсутність спеціальної монографічної літератури з історії російського гегельянства 60 — 80-х років. Не однорідні, часом цілком несхожі філософські позиції найбільших російських гегельянців — М.М.Страхова, Б.М.Чичеріна, М.Г.Дебольського, П.О.Бакуніна — практично уніфікуються і довільно зводяться “для зручності” [4, 61], як пояснює Ю.В.Бабаєв, до спільного знаменника. Не вироблений і загальний підхід до вивчення російського гегельянства. Так, В.Ф.Асмус [3] і О.І.Абрамов [2] характеризують його як “консервативне”. Л.О.Коган уживає термін “зріле гегельянство” [Див.: 11, 109], а В.В.Зеньковський — “пізнє гегельянство” [Див.: 9, 146]. Д.І.Чижевський розглядає російське гегельянство 60 — 80-х років як “помірне” [Див.: 21, 260]. Ю.В.Бабаєв оперує, все з тих же міркувань “зручності”, терміном “неогегельянство” [4, 61], хоча, на наш погляд, ідеї названих російських гегельянців далекі від неогегельянських в історико-філософському значенні цього слова. Особливе

заперечення викликає прагнення Ю.В.Бабаєва надати політизований зміст російському гегельянству, наділити його якоюсь особливою "місією". Повторення забутих положень "учителів" філософії, на думку Ю.В.Бабаєва, "не було безвинним явищем: "учні" так намагалися модернізувати положення своїх "учителів", щоб їхній авторитет можна було протиставити "новим винайням, особливо матеріалізму і соціалізму" [4, 60 – 61].

Спробуємо з'ясувати, наскільки адекватні наведені тут характеристики, проаналізувавши філософські погляди найвідоміших російських гегельянців.

Щодо питання, чи можна вважати М.М.Страхова російським гегельянцем, єдиної думки в літературі ще нема. "Помірним гегельянцем" називають Страхова Я.Н.Колубовський, В.В.Чуйко. І.І.Губар переконує, що Страхов "був єдиним російським філософом, який визнавав і відстоював абсолютний характер гегельської системи" [8, 12]. Російським філософом-гегельянцем вважає Страхова І.Балакіна [Див.: 5, 139]. У межах гегельянства розглядає філософську творчість мислителя Д.І.Чижевський [21, 266 – 283]. Ю.В.Бабаєв безапелляційно зараховує Страхова до неогегельянства [4, 61]. Водночас ряд дослідників або прямо заперечують притетність Страхова до гегельянства, або підкреслюють великі умовний характер його гегельянства. Так, Н.Грот, констатує значний вплив Гегеля на філософські погляди Страхова, все ж доходить висновку, що "не можна ніяк назвати його прихильником філософської системи Гегеля загалом" [7, 13]. Такої ж точки зору притримуються і Е.Радлов: "Страхова, – пише він, – не можна назвати гегельянцем у вузькому змісті цього слова" [15, 786]. Нічого не говорять про гегельянство Страхова М.Дососький [Див.: 13, 100].

В.В.Зеньковський, відмічаючи дуже проникливі інтуїції Страхова стосовно гегельської філософії, розглядає його щільком у традиції "почвенництва" [Див.: 9, 410 – 414]. Еклектичною називають філософію Страхова О.Галактіонов і П.Нікандров [Див.: 6, 347]. Відзначимо, що Б.Нікольський підкреслював прямо протилежне: Страхов, за його переконанням, "менше всього

піддався схильності до еклектизму. Адже еклектизм, все ж є творенням якоюсь символу віри, витворенням школи зі зручними вченням. Тим часом, Страхов у всіх сферах, у які втягувала його природна допитливість, був не творцем, а глядачем, не письменником, а читачем, навіть не критиком, а знавцем, – "естетичним сластолюбцем", як він сам якось висловився, вважаючи за краще у такий спосіб самотнє служіння істині масовому служінню догматам" [14, 20]. Немає єдності в оцінці Страхова і серед авторів малого енциклопедичного словника "Російська філософія". О.Абрамов, автор статті "Гегель у Росії", характеризує філософію Страхова як "гегельянство" [1, 118], водночас В.Сапов, автор статті про Страхова, зовсім не згадує ні про гегельянство російського мислителя, ні про його зв'язки з гегельянською філософією взагалі, зауважуючи, що "Страхова не можна беззастережно зарахувати ні до якого філософського або світоглядного табору" [17, 494].

На наш погляд, такі суперечливі і часом взаємовиключні оцінки і характеристики виникають, насамперед, через невивченість філософської спадщини М.М.Страхова. Його праці, що давно стали бібліографічною рідкістю, дотепер не перевидані (виняток – невеликий томик літературно-критичних статей [Див.: 18]). Відсутня і бібліографія його робіт. Але Страхов писав дуже багато, особливо статей для різних журналів, у тому числі філософських. Потребує перевидання і листування Страхова з Л.Толстим, Ф.Достоевським, В.Розановим, яке значною мірою проливає світло на філософські погляди мислителя.

Об'єктивній оцінці філософської спадщини Страхова перешкоджає і відсутність у нашій літературі спеціальних досліджень. Побіжний нарис філософських поглядів мислителя дає лише Л.Р.Авдєєва в книзі "Російські мислителі: Ал.А.Тригор'єв, М.Я.Данилевський, М.М.Страхов". "Літературні вигнанці" В.В.Розанова, дотепер у нас не перевидані, залишаються кращим із того, що написано про Страхова за останні сто років.

Усе це лише підтверджує слова Д.Чижевського, що "інтересу до Страхова історія російського духу не проявила" [21, 267].

Майже вікове забуття Страхова здається нам особливо несправедливим з огляду на ту значну роль, яку відігравав цей мислитель у російській духовній культурі другої половини XIX ст. Мова йде не тільки про той вплив, який справив Страхов на А.П. Григор'єва, А.Фета, Ф.Достоевського (для останнього, як відзначає Д.Чижевський, "Страхов довго був філософським інформатором" [21, 266]), Л.Толстого, В.Розанова, але і про те величезне значення, яке мала його літературна і філософська публіцистика в боротьбі з утилітаризмом, нігілізмом і невідластою російського "просвітництва". Будучи, за словами В.Розанова, "найбільш незалежною людиною в літературі" [16, 414], Страхов ніколи "не шумів, не кричав, не агітував, не викривав, а сидів тихо і тихо писав книги" [16, 339]. Те ж саме відзначав і Д.Чижевський: "Страхов умів в атмосфері диких суперечок того часу, відволікаючись від особистих нападків супротивників і хвилювань, що викликаються "злободенністю", писати предметно, об'єктивно, спокійно і вагомо, намагалоючись переконати супротивників і читачів у правильності своїх ідей. Він виступав, як "тверезий між п'яними", не з байдужості, але з якоюсь внутрішньої свідомості, почуття близькості до Вічного. Він начебто стоїть на сторожі вічних цінностей, і не хоче, так просто органічно не може, образити спокій святого святих шумом, шаленством, лайкою і дикістю" [21, 267].

В епоху російського нігілізму Страхов був одним із велими небагатого мислителів, які послідовно, безкомпромісно, до того ж талановито відстоювали філософські, естетичні і взагалі культурні цінності. Природознавець за освітою (навчався він на фізико-математичних факультетах Санкт-Петербурзького університету і Педагогічного інституту), який захистив у 1857 році магістерську дисертацію із зоології "Про кістки заг'ястка свавів", Страхов був людиною найвищої філософської культури. В.Розанов зауважує, що він "читав по-латині, грецьки, французьки і німецьки, і був фахівцем з філософії, з біології і з фізики" [16, 521]. Він багато зробив для збереження духовного — зокрема філософського — надбання доби.

(Дані брде)

1. Абрамов А.И. Гегель в России // Русская философия. Малый энциклопедический словарь. — М.: Энциклопедия, 1995. — С. 118.
2. Абрамов А.И. Обоснование метафизики в русском консервативном гегельянстве // Социальная философия в России в XIX веке. — М.: Мысль, 1985. — 290 с.
3. Асмус В.Ф. Консервативное гегельянство второй половины XIX века // Гегель и философия в России. — М.: Мысль, 1974. — 340 с.
4. Бабаев Ю.В. Из истории утверждения неогегельянства в России // Вестник Московского университета. Сер. Философия. — 1968. — № 6. — С. 56–65.
5. Балакина И. Страхов Николай Николаевич // Философская энциклопедия. — Т. 5. — М.: Сов. энциклоп., 1970. — С. 139.
6. Галактионов А.А., Никандров П.Ф. Русская философия XIX–XX веков. — Л.: Наука, 1970. — 390 с.
7. Грот Н.Я. Памяти Н.Н. Страхова. К характеристике его философского мировоззрения. — М.: Б.и., 1896. — 18 с.
8. Губарь И.И. Философия Гегеля в России. Автореферат дис. канд. филос. наук. — Л., 1968. — С. 12.
9. Зенковский В.В. История русской философии. — Париж: УМКА-PRESS, 1989. — Т. 2. — С. 146.
10. Кареев Н.И. Основные вопросы философии истории, критика исторософических идей и опыт научной теории исторического прогресса. В 3-х томах. — М.: Б.и., 1883–1890.
11. Колган Л.А. О понятии "русское гегельянство" // Вопр. философии. — 1975. — № 6. — С. 100–113.
12. Ланге Н.Н. История нравственных учений XIX века. — М.: Б.и., 1888. — 368 с.
13. Доскьян Н.О. История русской философии. — М.: Высшая школа, 1991. — 340 с.
14. Никольский Б.В. Николай Николаевич Страхов. — СПб.: Б.и., 1896. — 140 с.
15. Ралтов Э.Л. Страхов Николай Николаевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб.: Из-во Брокгауза и Ефрона, 1901. — Т. 62. — С. 786.
16. Розанов В.В. Мысли о литературе. — М.: Высшая школа, 1989. — С. 414.
17. Сапов И. Страхов Николай Николаевич // Русская философия. Малый энциклопедический словарь. — М.: Энциклопедия, 1995. — С. 494.
18. Страхов Н.Н. Литературная критика. — М.: Мысль, 1984.
19. Троицкий М.М. Немецкая психология в текущем состоянии, историческое и критическое исследование с предварительным очерком успехов психологии со времен Бекона и Локка. — М.: Б.и., 1867.
20. Флоровский Г. Пути русского богословия. — Париж: УМКА-PRESS, 1983. — 285 с.
21. Чижевский Д.И. Гегель в России. — Париж: УМКА-PRESS, 1939. — 420 с.
22. Юрхевич П.Д. Философские произведения. — М.: Мысль, 1990. — С. 48.

Тимофій Мотренко. Русское гегельянство 60 – 80 годов XIX века в поисках целостной картины мира. Ряд статей посвящены взглядам русских философов Николая Страхова, Николая Дебольского и Павла Бакунина, освещается их роль в формировании русского гегельянства как отдельного направления в историко-философском смысле слова. Статья первая – вступительная – вводит в проблему.

Ключевые слова: гегельянство, картина мира, нигилизм, шестидесятники.

Тимофій Мотренко. Russian Hegel followers of 60-80s of the 19th century in search of entire world picture. Analyzing the views of such Russian philosophers as Mykola Strakhov, Mykola Debovskii and Pavlo Vakulin the author shows their role in the formation of the Russian Hegel followers as a separate branch in the historical and philosophical essence of the word. Article One is introductory, it leads into the problem.

Key words: Hegel followers, world picture, nihilism, shestydesyatyky (famous philosophers of 60s of the 19th century).

УДК 165.2: 162.172+165.193

II 50

Олена ПОЛІЩУК

ТРАКТУВАННЯ ПРИРОДИ ЗНАННЯ В ГРАДИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТЕОЛОГО- ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті аналізуються основні концепції досеред і характеру людського знання, що притаманні європейській теологічно-філософській думці доби Середньовіччя. Як найбільш впливові, котрі окреслюють два напрями розуміння природи знання, виділяються вчення Аверція Августина, Томи Аквінського та Вільяма Оккама.

Ключові слова: знання, безпосереднє знання, опосередковане знання, істинна, осязання.

З часів античності проблема природи та видів знання набула статусу актуального гносеологічного питання. Вона осмислювалась і представниками реніційно-філософської думки Європи періоду Середньовіччя та Відродження. Це питання було актуальним насамперед тому, що в залежності від його розуміння, окреслювала межі людських можливостей. Воно вирішувалось неоднозначно різними мислителями при наявності спільної онтологічної думки – світ створений духовним вищим началом, котре виступило і творцем самої людини. Ідеї, напрацьовані мислителями тієї доби, не втратили актуальності для багатьох "любомудрів" наступних періодів розвитку філософської думки, в тому числі й сьогодення.

У цій праці ставиться за мету окреслити основні напрями трактування природи людського знання, що притаманні теолого-філософській візантійській та латинській думці за доби